

УДК 380.8

Удовиченко В.В., Наконечна В.Р.

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто головні географічні аспекти (кліматичні, гідрологічні, ландшафтні) та їх вплив на формування етнічних груп українців й розвиток етнічного туризму в Україні; висвітлено проблеми та подано рекомендації із розвитку даного напрямку туристичної діяльності.

Ключові слова: етнічний туризм, етнічні групи, вишивка, одяг.

В статье рассмотрено главные географические аспекты (климатические, гидрологические, ландшафтные) и их влияние на формирование этнических групп украинцев и развитие этнического туризма в Украине; раскрыты проблемы и подано рекомендации по развитию данного направления туристической деятельности.

Ключевые слова: этнический туризм, этнические группы, вышивка, одежда.

The key geographical aspects (climatic, hydrological, landscape) and their influence on forming ethnic group of Ukrainian and developing ethnic tourism in Ukraine are considered in this article; problems and recommendations about development of this sector of tourism activity are depicted.

Key words: ethnic tourism, ethnic groups, embroidery, garments.

Постановка проблеми: географічні аспекти формування етнічних особливостей населення регіону – важлива основа пізнання сутності та першопричин формування певного явища, а у даному випадку – етнічних ресурсів України.

Актуальність дослідження: на сучасному етапі формування, становлення та розвитку туристичної галузі в Україні розвиток такого виду туристичної діяльності, як етнічний туризм, потребує особливої уваги, адже нині для відпочинку та задоволення пізнавальних потреб людині вже не достатньо відвідати привабливий регіон, чи то погрітися під лагідними променями сонечка. Нині туристи та рекреанти прагнуть отримати нові враження, пізнати щось нове. Саме тому розвитку етнічного туризму в нашій державі повинна надаватися особлива увага, адже ми – українці – маємо багатющий життєвий досвід, цікаві обряди й традиції, які разом і становлять ту ресурсну основу, без якої важко уявити розвиток того чи іншого виду діяльності й, зокрема, етнічного туризму.

Аналіз досліджень і публікацій: вивченню та аналізу етнічних ресурсів та особливостей окремих регіонів України присвячені

дослідження таких вчених, як: С.А. Антонович, Р.В. Захарчук-Чугай, М.Є. Станкевич, І.О. Бочан, О. Воропай, Т.В. Кара-Васильєва, М.Л. Орлова, В.В. Шикеринець та інших; натомість питання вивчення та аналізу особливостей формування етнічних ресурсів України під впливом фізико-географічних особливостей регіонів залишаються мало вивченими.

Мета дослідження: розглянути та проаналізувати кліматичні, гідрологічні, ландшафтні особливості території України та визначити їх вплив на формування етнічних груп українців й розвиток етнічного туризму в Україні в цілому.

Виклад основного матеріалу. Етнічний туризм – це один з видів пізнавального туризму, метою якого є ознайомлення із матеріальною та духовною культурою певного етносу, що проживає нині або мешкав у минулому на певній території. Етнічний туризм передбачає відвідування “глибинки” з метою ознайомлення із архаїчними говорами, фольклором, побутом, культурою й мовою автохтонних народів. За метою подорожі можна виділити три підвиди етнічного туризму: ностальгійний, родинний та екзотичний (рис. 1).

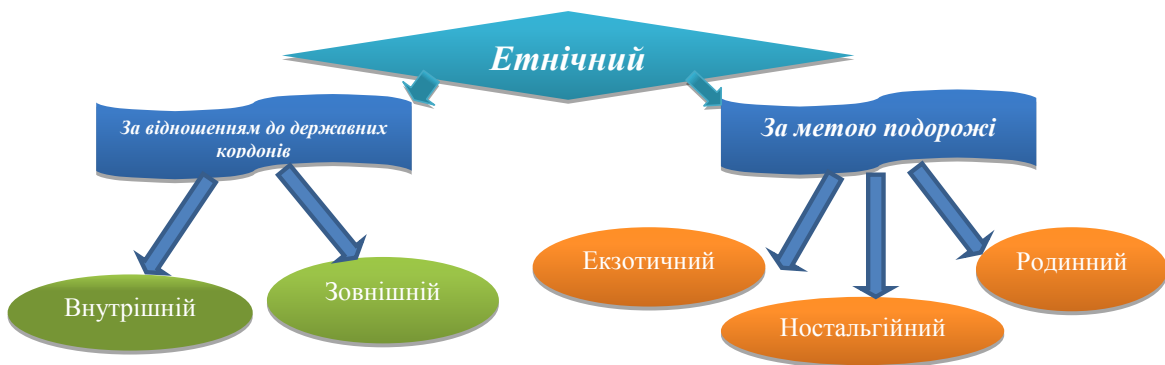

Рис. 1. Класифікація видів етнічного туризму

Так, *ностальгійний туризм* – це підвид етнічного туризму, під час здійснення якого туристи вивчають окремі етнічні групи, особливості їх життя, культури та побуту. Ностальгійний туризм – це чудовий спосіб дізнатися про «корені» народу або вивчити його історію. Даний вид туризму має глибоке значення, адже саме ностальгія спонукає велику кількість людей замість відпочинку на морі поринути у вивчення певної культури у пошуках власних істин. Ностальгійний туризм – це відтворення власного життєвого шляху, намагання подолати незворотність часу просторовим поверненням.

Родинний туризм – це форма організації поїздок людей, пов’язаних родинними стосунками, що здійснюється за допомогою туристичних фірм, і допомагає відшукати далеких родичів, що мешкають на інших землях. Інколи люди відвідують місця, де жили їх діди, батьки або вони самі у часи своєї молодості.

Екзотичний туризм – це такий різновид туристсько-рекреаційної діяльності, який є нетиповим для даної місцевості. Тобто це – подорож до забутих місць, де й нині проживають народи, у пошуках колишніх

традицій та звичаїв. Отже, етнічний туризм є ефективним засобом збереження та відтворення людських цінностей. Це, водночас, специфічний вид людської діяльності, мотивацією якого є пізнання краєзнавчих та країнознавчих ресурсів, ознайомлення із цінностями етнографічних груп населення у місцях їх компактного проживання на території держави. Мета етнічного туризму полягає у відвідуванні будь-якого етнотуристичного регіону держави для ознайомлення із культурою, побутом, традиціями, діалектами, стравами, образотворчим мистецтвом місцевих жителів. Так, впродовж багатьох століть на українській етнічній території сформувалися різні етнографічні групи українського етносу. Серед них: лемки, долиняни, бойки, гуцули, покутяни, ополяни, подоляни, волиняни, холмщаки, підляшуки, пінчуки, поліщуки, литвини, польовики, черкаси, переяславці, полтавці, слобожанці, степовики, кубанці, донці, таврійці, причорноморці та інші т.зв. етнолокальні групи із нечітко виокремленою етнічною самосвідомістю, але зі своєрідними культурно-побутовими особливостями (рис. 2).

Рис. 2. Етнографічні регіони України

Формування згаданих етнографічних груп українського народу відбувалося під впливом певних географічних чинників – кліматичних, гідрологічних, ландшафтних та ін. Так, *клімат* є одним із найважливіших чинників, що визначає не лише характер формування ландшафту, рослинності й тваринного світу, а й можливості розвитку сільського господарства, демографічний стан та міграції народів. Його глобальні зміни нерідко супроводжувалися піднесеннями та занепадами етносів, загостренням боротьби за ресурси, поширенням різних девіантних явищ, таких як голод чи епідемії. У залежності від кліматичних умов етнічні

групи українців мають певні відмінності, які проявляються у особливостях побуту, деталях одягу, стравах, що значно приваблює туристів. Розглянемо деякі з них більш детально.

Волиняни – східнослов'янське населення, що проживало на території сучасної Волині (див. рис. 2). Їхні хати були побудовані переважно з дерева, поліплені глиною та побілені, мали призьбу і були оточені земляним плотом (там, де було мало лісу) чи дубовим тином. Волиняни зберігали в одязі давні звички й традиції. Чоловіки носили сермяги брунастого кольору, часом білого або чорного, обшиті біля коміра, на рукавах та біля кишень червоними шнурами. Вдягали також червоні пояси та суконні або баранячі шапки, обшиті шнурами. Сермяги мали каптурі, які у дощову погоду одягали на голову; взувалися у чоботи. Жінки вдягали чоботи на високих підборах червоного кольору. Спідниці були кольорові, у клітинку; у той же час клітинка була зеленого, жовтого або червоного кольору. У багатьох місцях замість цілої спідниці носили дві плахти: одну ззаду та одну спереду. Дівчата на голові носили квіти, а жінки – кольорову хустку або намітку, вишиту на кінцях.

Бойки – це етнографічна група українців, що живуть на північних та південних схилах Карпат й зберігають чимало старовинних звичаїв та обрядів. У давні часи чоловіки-бойки носили штани синього кольору, заправлені у чоботи. Сорочки були вишиті білими нитками та вдягалися поверх штанів із шкіряним широким поясом. На голові носили чорні баранячі шапки, звужені до верху. Взимку вдягали довгі до коліна бурки чорного кольору, які були обшиті червоно-чорними крученими шнурами. Шапки були пошиті без сукна. Кожухи носили білого кольору, а сермяги – кавового. Влітку на голові носили так звані «венгерські капелюхи». Сорочки бойків були оздоблені мережкою. На голові носили також «кучми» (баранячі кудлаті шапки), а влітку – чорний низький з широкими крилами капелюх.

Жінки бойків носили на голові сивого кольору баранячі шапки із зеленим або червоним верхом. Спідниці були квітчастими, а поверху спідниці вдягали т.зв. вовняну запаску. Сорочка мала відокремлений станок, зібраний поділ та розріз на спині. Сорочки вишивали півколом на грудях. Спідниці шили з білого полотна або вибійки (мережки). На свята волосся носили розпущеним. Вдягали також білі полотняні свитки. Дівчата заплітали волосся в одну косу, яку прикрашали квітами та стрічками; заміжні жінки носили на голові завійку, яка часом цілком закривала голову. Взимку поверх звичайного одягу носили бекешу небесного кольору, розшиту червоними шнурами та чоботи. На шії жінки бойків носили багато скляних пацьорків. До церкви ходили тільки у чоботях, обов'язково чорних.

Поліщуки – етнографічна група білорусів та українців, яка сформувалася в районі українсько-білоруського міжетнічного прикордоння, та має риси як української, так і білоруської культур. У цих людей тривалий час зберігалися патріархальні засади стосунків у родині та

архаїчні форми великої сім'ї. Житло у них було типово українським («хата – комора» або «хата – сіни – хата»), але регіонально-архаїчним за конструкцією та використаними матеріалами. Робили житло з масивних колод, не білили, а натомість вкривали двосхилим дахом «накатом»; опалювали нерідко «по-чорному». Відгомони культури Київської Русі відчуваються і в елементах одягу поліщуків (обруси, плати, зав'язки, серпанки), і в обрядовості (викликання померлих на розмову, водіння куща тощо). Ще до початку Другої Світової війни поліщуки підперезувалися і хусткою, і лляним поясом. В цілому поліщуки завдяки своєрідності історичної долі та специфічності природних умов зберегли прадавнє слов'янське етнокультурне коріння, а також зв'язок між поколіннями та набули спадщину.

Подільяни – українці, які сформували етнічну групу населення Поділля, та мали наступні особливості. Подільська хата була трьохчастинна, переділена сіньми, глиняна; дерево у будівництві використовувалося лише як основа, у яку закладали глиняні вальки. Подільські хати білили тільки з лицьового боку та з одного причілка. Дві інші сторони обмащували червоною глиною та лише у вигляді рамки обводили стіни широкими білими смугами. Лицьові вікна обводили кольоровою глиною, а вікно ззаду – білою. Призьбу обмащували червоною глиною. Вікна та двері оздоблювалися гірляндами, простінки між вікнами розписували вінками або букетами. Часто були розписані також господарські приміщення (курник, пивниця). Малюнки виконувалися кольоровою глиною, вапном та сажею. У геометричних візерунках основними були хрест та зірка; серед рослинних елементів – хміль, барвінок, виноград. Всередині хата також була розписана; особливо піч, комин, груба заповнювалися розписною мозаїкою. Хати перекривалися солом'яною або сніпками (у більш заможних родин). Жіноче вбрання складалося з таких елементів, як: сорочка, спідниця або плахта, запаска (фартух), пояс або крайка, спідниці у складку, жовті чоботи. Голову жінки пов'язували наміткою, рантухом, які кілька разів складали й обвивали голову під підборіддям, закриваючи чоло, а обидва кінці опускали через плечі до колін. На голові носили каптурі – шапочки розшиті різнокольоровою вовною. У значно пізніші часи носили фабричні хустки, які зав'язували на потилиці. Волосся дівчата заплітали у дві коси ззаду голови та укладали як «корону» (суч. «кошик»); носили також вінки із барвінку, стрічки із кількох барв. На шії заможніші господині та дівчата носили справжні коралі, кількість і довжина яких свідчили про заможність господині, інші жінки носили пацьорки (скляні буси) різноманітної форми та барв. Чоловіки взимку носили чорні високі баранячі шапки, влітку – низькі солом'яні капелюхи із широкими полями, оздоблені бавовняною червоною або блакитною стрічкою. Бараняча шапка зі споду була пошита з гранатового сукна. Ззаду шапка, де проходив шов, була оздоблена нашитими «вензелями» небесного кольору. Голови чоловіки традиційно

голили, на верху залишаючи чуб, який закривав усю голову; бороду не носили.

Їли на Поділлі хліб з кукурудзи та житній хліб. Традиційні страви готувалися із гречаного й кукурудзяного борошна, а лемішка, мамалига, малай, вареники – з гречаної муки. Голубці робили з капустяного та виноградного листя. З овочів їли картоплю, буряк, капусту, огірки, гарбузи, дині. Вздовж долини Дністра вирощували виноград та робили з нього вино. Споживали також багато сушених слив.

Слобожани (Слободяни) – населення, яке проживало на території Слобідської України. Хати у них були рублені. Спочатку їх клинували, потім обмащували глиною та зверху білили крейдою або фарбували синькою чи то вохрою. Груби клалися з цегли та кахлю. Білили хату по суботах та напередодні великих свят, улітку навіть знадвору. Дахи були рівні без виступів та поверхового гребеня соломи. Димар у давнину був хворостяним, обмащеним глиною. Хати були оточені тином, у якому інколи навпроти вікна прорізали дірку, щоб було видно вулицю. Хати були двокамерними та посередині мали сіни. Чоловіки носили широкі штани, а також каптанок, підперезаний поясом; зверху одягали черкеску з вильотами або відкидними рукавами, високу смушеву шапку із верхом з кольорового сукна. На поясі на ретязку носили ніж та шаблю, здебільшого криву. Жінки вдягали дерги та плаhti із запаскою, яку перев'язували поясом; спереду носили фартух або запаску яскравого кольору. Зверху одягали свитку, корсетку, а зимою – кожух. Жінки ходили завжди в очіпку. Дівчата у косу вплітали скиндячки або стрічки. Жіночі очіпки були парчевими або шовковими й мали різну форму.

Страви у слобожан були простими та включали: борщ, кашу круту або молочну, галушки прості або вареники з сиром чи вишнями, бабку, голубці, гречані пампушки, гарбузову кашу, драглі зі свинячих ніг, затирку (вид супу), зубці, куліш, квашу, лемішку, локшину, макуху, цутрю, пундики, таратуту, тетерю та інші. На свята пекли пироги із квасолею, книші (житній, рідше пшеничний хліб із борошна тонкого помелу), перепічки; влітку споживали огірки, кавуни, дині з хлібом. М'яса їли мало, здебільшого на Різдво та Великдень. Інші етнічні групи українського народу є також досить цікавими, як для іноземних, так і для вітчизняних туристів, оскільки значно відрізняються одна від одної. Іншою цікавою особливістю українських етнічних груп, яка залежить від природних умов та може привабити туристів, які подорожують, є кольори та малюнки, представлені у вишивці.

Вишивка – один з давніх та найбільш розповсюджених видів народного декоративно-прикладного мистецтва, який допомагає оформити інтер'єр житлових та ритуальних споруд, супроводжує свята, обряди, несе у собі не лише матеріально-практичну, але і духовно-естетичну функції. Кожен колір та кожна фігура у вишивці мають своє значення, ауру, енергетику. Осередками художнього багатства української народної

вишивки є яскраво сформовані провідні центри вишивального мистецтва, представлені у кожному етнографічному регіоні України.

Так, у вишивці *волинян* переважають геометричні візерунки, дуже чіткі та прості за своєю композицією. Чіткість ритму посилюється одноколірністю вишивок, виконаних червоною ниткою на біло-сірому фоні полотна. Вишивки північної Волині вражають своєю вишуканою простотою. У південних же районах даного регіону переважають рослинні мотиви, представлені у своєрідному доборі квіток, ягід, листочків. Вражає також колоритність орнаменту.

Вишивка у *бойків* зазвичай скомпонована з трьох частин, які змінюють одна одну у поздовжньому напрямку. Різні способи вишивання – низинка, колення, прутик, вирізування, кручення, позаголковий шов, переміткове шиття, гладь, ланцюжок, хрестик тощо за умови використання одного й того мотиву дають зовсім інший ефект, іншу «платину». Колорит вишивок також дуже різноманітний – від однотонного до сполучення десяти й більше барв. Найтипівішим є добір червоного, жовтого, зеленого і чорного кольорів, що, відповідно до кількості й способу застосування, дають змогу отримати численні різноманітні узори. У колориті завжди переважає основний тон – червоний або чорний, який створює мотив, тло та головні акценти узору. Інші кольори підкріплюють звучання домінуючого.

Вишивки *поліщуків* прості й чіткі за композицією. Так, ромболамана лінія геометричного мотиву повторюється кілька разів, а вишивка червоною ниткою по біло-сірому фону лляного полотна графічно чітка.

Для *подільських* вишивок характерна барвистість та різноманітність швів. Найтипівішим є змережування “павучками”, яким примережують уставки на рукава та клинці. Використовується також кольорова мережка “шабак”. У орнаментах подільських вишивок переважає один чорний колір із більшим чи меншим вкрапленням червоного, синього, жовтого чи зеленого. Найбільш поширені одноколірні (червоні та чорні) вишивані сорочки, значно рідше – дво- та триколірні. Вишивка у *слобожан* має своєрідні поліхромні орнаменти, що виконуються півхрестиком чи хрестиком. Ці орнаменти здебільшого вишивають грубою ниткою, завдяки чому узори справляють враження рельєфних. Для *сіверян* характерні вишивки білого кольору. Геометричний або рослинний орнамент вишивається білими нитками або має вкраплення червоного та чорного кольорів. Набирання відбувається дуже дрібними суміжними стібками, що нагадує бісерні вишивки. Для *лемків* типовою є вишивка вовняними нитками зі згущеними стібками: окремі елементи обводяться кольоровими нитками, що забезпечує високий рельєф та має різнокольоровий ефект. *Гуцульські* вишивки характеризуються різноманітністю геометричних та рослинних візерунків, розмаїтістю композицій, багатством кольорових сполучень, здебільшого червоного із жовтим та зеленим, причому червоний колір є домінуючим. Два або три відтінки жовтого кольору роблять вишивку більш яскравою і надають їй золотавого відблиску. Не

менш творчими є вишивки, що поширені в межах інших територій нашої держави.

Також, одним із важливих чинників формування *українських поселень* була прив'язаність до річок, хоча ця етноекотологічна ознака притаманна в цілому й багатьом іншим народам. Про зв'язок річки, як стрижневої основи поселень, із етнічними ознаками їх мешканців (лемків, бойків, гуцулів та ін.) влучно писав Василь Ключевський: «Річка є навіть свого роду вихователькою почуття порядку та громадського духу в народі... вона виховувала дух заповзятливості, звичку до спільної, артільної дії, змушувала розмірковувати та приловчатися, зближувала розкидані частини населення, привчала відчувати себе членом суспільства, спілкуватися з чужими людьми, спостерігати їхні звичаї й інтереси, обмінюватися товаром та досвідом, знати звички та вдачу» [11].

На українському етнокультурному тлі така закономірність набула своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній духовній культурі. Річка для них уособлювала не лише господарські, економічні, соціальні чи суто людські зв'язки, як це характерно для багатьох інших народів, вона була духовним началом людства, що пов'язувало з нею своє буття. Так, більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, або ж ототожнювалися із водною стихією: купальські обряди, русалії й Водохреща, обливання та ворожіння на мосту, біля криниці чи ополонки; водна магія та культ води лежали в основі багатьох вірувань та повір'їв, втілюючись у колоритних демонологічних обрядах, які перетворилися на етнічні символи духовної культури українців, – образ русалки, нявки, водяника тощо. Ще одним географічним чинником розвитку українських етнічних груп є *ландшафти*. Останні в Україні відзначалися особливою різноманітністю, адже її територія має і рівнини, і височини та гори, і морське узбережжя; вона або вкрита лісом, або являє собою лісостеп чи степ, своєрідність якого по-своєму впливала на заняття людей, на вид життєдіяльності й, навіть, на психічний склад окремої особи. Так, на рівнинних степових територіях людям зручно було займатися хліборобством, вівчарством, тваринництвом, бджільництвом (слобожанці, степовики). На рівнинних територіях, вкритих лісом, були поширені такі промисли, як: мисливство, теслярство, ткацтво, плетіння (поліщуки, черкаси, литвини, волиняни). У горах найбільш поширеним заняттям було стельмаство, бондарство, ковальство, золотарство, обробка шкіри (лемки, долиняни, бойки, гуцули). У лісостепових регіонах України люди займались переважно писанкарством, гончарством, столярством (перяславці, холмщаки, підляшуки). На морському узбережжі рибальство та чумацтво були найпоширенішими видами діяльності (кубанці, донці, таврійці, причорноморці).

Усе вищезгадане дозволяє зробити висновок про те, що кожна етнографічна група українського народу є по-своєму привабливою для туристів. Але історично склалося так, що найактивніше етнічний туризм на території України розвивається у таких етнографічних регіонах, як Волинь,

Полісся, Закарпаття, Запоріжжя та Галичина. Саме тут збереглися й до нині мають прояв давні риси культури та побуту, звичаїв та обрядів, діалектів, що є вкрай необхідним для розвитку етнічного туризму.

Етнічний туризм цілком справедливо можна вважати рушієм соціально-культурного й економічного розвитку як окремого регіону, так і держави в цілому, але на жаль в розвитку етнічного туризму на території України існують певні проблеми, основними з яких є: недостатній рівень розвитку мережі та об'єктів туристичної інфраструктури, занедбані транспортні шляхи, відсутність скоординованої висококваліфікованої та грамотної системи дій з виведення туристичного продукту України на міжнародний ринок, технологічна відсталість галузі, а також нерозв'язана необхідність на законодавчому рівні виокремлення етнічного туризму в окремий інноваційний вид української туристичної практики. Цими проблемами не можна нехтувати, адже Україна з її унікальним історичним минулим, з неповторними мальовничими ландшафтами та гостинним населенням є ідеальним простором для розвитку саме етнічного туризму. Відпочинок серед природи дозволяє не лише відчувати гармонію із навколишнім середовищем, але й пізнати культуру того населення, яке проживає на даній місцевості. Україна має значний потенціал для розвитку етнічного туризму, насамперед, завдяки своїм самобутнім традиціям, неповторній національній кухні, гостинності українців. З огляду на це в Україні доцільним було би втілення в життя наступних ідей:

1. Підготувати пропозиції до Закону України «Про туризм», у яких чітко окреслити сутність, понятійний апарат та класифікацію етнічного туризму.
2. Розпочати роботу із формування робочої групи з проблем розвитку етнічного туризму із залученням фахівців з різних регіонів України.
3. Усіляко сприяти розвитку етнічних традицій та використанню туристичних ресурсів провідних рекреаційних регіонів України.
4. Розробляти анімаційні та фестивальні програми на основі використання українських народних забав, ігор, святкових дійств.
5. Сприяти формуванню та популяризації етнічних сувенірних брендів.
6. Збагачувати туристичний продукт елементами унікальної етнокультурної спадщини туристичними операторами.
7. Розробляти та публікувати наукові дослідження, підручники та навчально-методичні матеріали з етнічного туризму науковцями різних установ.

Висновки: Отже, підсумовуючи усе вищезначене, можна зауважити, що етнографічні групи українців формувалися під впливом фізико-географічних та ландшафтних умов території України, які в свою чергу визначили специфічні особливості вишивки, харчування, проживання, обрядництва, та сприяли формуванню потужних і своєрідних етнічних ресурсів нашої держави.

Використані джерела:

1. Антонович С.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів: Світ, 1999. – 67 с.
2. Бочан І.О. Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи// Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Львів, 2-3 березня 2011 р.). – Львів: ЛІЕТ, 2001. – С. 9.
3. Воронай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Веселка, 2005. – 98 с.
4. Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Ч. I, кн. II. – К.: 2001. – 521 с.
5. Кара-Васильєва Т.В. Українська вишивка. –К.: Мистецтво, 1993. – 263 с.
6. Кузик С.П. Географія туризму: Навчальний посібник. – Київ: Знання, 2011. – 271 с.
7. Мельничук О. Всесвітня культурна та природна спадщина як складова концепції загальної спадщини людства // Право України. – 2003. – №12. – С. 93-97.
8. Орлова М.Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області). Автореф. дис. ... канд. наук. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, 2009. – 20 с.
9. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.
10. Шикеринець В.В. Деякі аспекти розвитку етнотуризму в Україні (на місцевому рівні) / В.В. Шикеринець // Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Львів, 2-3 березня 2011 р.). – Львів: ЛІЕТ, 2001. – 24 с.
11. Етнічний туризм та його особливості // Режим доступу:<http://stud24.ru/turism/etnchnij-turizm/62868-206504-page1.html>.
12. Українські традиції та ремесла // Режим доступу: <http://traditions.org.ua/remesla>.
13. Етнічний туризм : проблеми, тенденції, перспективи // Режим доступу: http://vechervkarpatah.at.ua/publ/test/etnichnij_turizm_problemi_tendenciji_perspektivi/6-1-0-1585.
14. Етнічний туризм як “захисний код” нації // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/etnoturizm-yak-zahisniy-kod-naciyi>